

Проповідницька спадщина Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича мало популярна серед дослідників, які, викладаючи біографічні подробиці життя Чернігівського владики, принагідно згадують і збірки його проповідей. Це такі автори, як В. Аскоченський [2], М. Возняк [4], А. Галахов [5], О. Огоновський [8], А. Страдомський [14], П. Строев [15], Філарет, [18]. І лише М. Сумцов більш детально зупиняється на характеристиці прозових творів цього автора, що правда, полемічних [16]. Мета нашої роботи: дослідити художні особливості образу святого Антонія Печерського в казаннях Лазаря Барановича.

Українська гомілетика другої половини XVII століття належала до так званого риторичного напрямку духовної проповіді, представники якого вважали, що просвітницькі і дидактичні завдання пастирського слова – це розкрити і донести до свідомості віруючих богоодкровенні істини християнської віри, підштовхнути паству до організації свого життя згідно з християнським вченням. Ці завдання були реалізовані за допомогою засобів і прийомів, які накопичила риторика. За такого підходу, на думку С. Аверінцева, до риторично побудованої проповіді прикладаються правила дорадчого виду красномовства і частково “епідектичного”, коли проповідник прославляє священний образ і намагається зобразити його” [1:249].

Українська література XVII століття має свій підручник з гомілетики, автором якого є Іоанікій Галятовський. Поряд з настановами, як побудувати проповідь, з яких частин вона має складатися, звідки брати матеріал і т.ін., автор застановляється на питанні, як написати проповідь, де головним об’єктом зображення є святий. Галятовський пише: “...хвали того святого, которого в той день празнують. Припоминай його цноти і добрії учинки, которії он мів, живучи на світі, як служив Богу і Церкві святой, що за Христа терпів, якії чинив чуда, і тепер якії чинить людем, утікаючим до його добродійства” [6:111].

Проповідь, присвячена святому Антонію, вміщена у книзі “Труби словес проповідних” на 10 день липня місяця, день пам’яті Антонія Печерського.

Побудоване казання на вірсець латинсько-польських текстів подібного гатунку: основному викладу передує епіграф з 42 псалма Давидового, який і задає тему: “*Посли світ твою, и истинну твою, та мя наставит ся*” [3:232]. Епіграф вводить один з ключових образів, з яким порівнюється св. Антоній, – образ світла.

Проповідь відрізняється літературністю: тут багато цитат, котрі перекодовуються відповідно до нової ситуації. Текст обтяжений багатьма порівняннями, інтерпретацією, оцінками, але за яскравим декором проглядається чітка структура. Лазар Баранович у ексордіумі декларує мету проповіді: “*Хоцу і азъ, да благословеніе святыхъ Горъ святымъ Антоніємъ в горы Кіевскія принесенное, на мні глаголющемъ, и на вась, слышателей слышащихъ будетъ*” [3:236, зв.].

Основна частина має оповідний хребет, взятий з “Житія святого Антонія”, вміщеного у “Печерському Патерику” (1661) [9:1–10]. Принаймні можна виділити кілька спільних подій: подорож Антонія до Святої гори, прийняття чернечого постригу від афонського ігумена, благословення від ігумена йти на Русь, пророка обіцянка про те, що від нього піде багато ченців, емоційне прощання з афонськими ченцями, прихід Антонія до Києва, оселення в печері, заснування монастиря, усамітнення, чудодійне вказування Богом місця, де має бути Богородичний храм, призначення Феодосія ігуменом, сорок років печерного життя. Події з життя Антонія подані через асоціативно-символічні відповідники. Наприклад, про заснування монастиря говориться так: “*Насаждая виноград святой Антоній, ископавый пещери, ископа в них точило и созда столи, его же и доныні оутверди Господь*” [3:238, зв.].

У житті ця схема має певні часопросторові координати: дія відбувається на

Афоні і на Київських горах за часів святого Володимира. Функція житійного матеріалу передусім біографічно-інформативна. Для проповіді ж не важливо, коли відбулося те, про що йдеться. Відсутність часових прив'язок універсалізує оповідь, робить її актуальною для зараз і тепер. Лазар Баранович увиразнює події, що відбулися з Антонієм, різними художніми прийомами. Благословення ігумена Святої гори у проповіді передане його монологом, у котрому фігурує образ виноградної лози, що матиме плід у Київських горах. На відомий топос "монастир – сад – виноградник" нанизуються інші реальні події з життя Антонія. Через алюзію євангельської притчі про робітників у винограднику Лазар Баранович говорить про відхід Антонія від керування монастирем: "*Даде добрымъ ділателемъ, доброго ділателя начальствующа, Преподобного Феодосія, да с симъ преподобнымъ, преподобнии будутъ*" [3:238, зв.]. Таким чином, наступником Антонія названий Феодосій Печерський.

Дослідники давньої літератури, зокрема М. Присьолков [12] та В. Пархоменко [9], відзначали, що "Житіє Феодосія Печерського" так розповідало історію Печерського монастиря, що всі заслуги в цій справі руських людей переходили в заслуги греків. Житіє приписувало визначну роль грецькій святині в заснуванні Печерського монастиря. В XI столітті це підсилювало роль і значення грецької митрополії. У XVII столітті орієнтація на Константинопольський патріархат навпаки підкреслювала незалежність Української церкви від Москви. На користь цього свідчить застосування певних житійних фактів. Наприклад, у проповіді Барановича не існує опозиції "Антоній – Феодосій". Саме Феодосій називається продовжувачем справи святого Антонія. Для цього Лазар Баранович опускає історичний факт: після Антонія ігуменом був Варлаам, а не Феодосій.

В уста ігумена Афонського монастиря автор проповіді вкладає символічну метафору щодо міста Києва. Київ називається другим Єрусалимом. Афонський настоятель дає таку назву місту ще до приходу туди Антонія і малює духовну перспективу його подорожі на Київські гори: "*и узриши благая въ Второмъ Іерусалимі, в Києві, во вся дні живота твоего, и оузриши сыны сыновъ твоихъ*" [3:236]. Ця метафора підкреслює особливе місце Києва у християнському світі. Зважаючи на статус того, хто виголошує ці фрази, вони набувають рис сильного аргументу на користь концепції Києва як православного

центру поряд з Єрусалимом та Афоном. Ця ж думка підсилюється у "Слові другому на Антонія" образом воріт Сіону. "*Такими є і Врата Київскія*", – говорить автор [3:240]. Духовна міць Києва демонструється згадкою про низку особливо благодатних місць: "*Въ семь Второмъ Іерусалимі єсть боліє пяти Притвор, и мущихъ купель*" [3:241].

Дослідник Р. Ніколсі стверджує, що вже відразу після прийняття християнства Київ прагнув стати другим Константинополем, а відтак і другим Єрусалимом, оскільки так символічно називали тоді православну столицю [7:86]. Уподібнення Києва Єрусалиму в українській літературі актуалізувалося в 20 роках XVII століття Захарією Копистенським, Йовом Борецьким та іншими авторами [11:80]. З сакралізацією цього міста у першій половині XVII століття пов'язує Ю. Пелешенко ідею створення українського патріархату [11:80]. У другій половині XVII століття про патріархат уже не йшлося, але на часі було питання незалежності Української церкви від Москви. Відтак українським ієрархам важливо було підкреслити, що Київ – духовний спадкоємець Єрусалима, і, відповідно, акцентувати на ідеологічній орієнтації Київської митрополії на південь, а не на північ. Загалом же Баранович у проповідях накопичує апокаліптичну образність¹, послідовно переносячи її на сучасність. Автор орієнтується на останню книгу Біблії, очевидно, щоб імпліцитно наштовхнути читача (чи слухача) на думку, що останні часи максимально наблизилися, і місце спасіння для людей – другий Єрусалим, тобто Київ.

За "Наукою" Галятовського, проповідник має згадати про чуда святого. Баранович цього не робить, але у казанні Антоній Печерський, подібно до Гедеона, є свідком дива: йому було три знамення, де будувати Богородичний храм.

Автор також наголошує на образі Антонія Печерського як опікуна Печерської лаври і молільника за людей, що її відвідують. "*Теплимъ заступникомъ*" називає він преподобного [3:239].

Проповідник Лазар не обмежується земним шляхом святого Антонія і, застосувавши топос подяки за земні справи, говорить про винагороду його за постійну молитву на тому світі місцем перебуванням на лоні Авраамовому. Автор молитовно звертається до святого від імені пастви: "*Поминай ты нас, озлоб-*

¹ Наприклад, світильник серед семи свічників, Єрусалим, Град Божий, жнива і т. ін.

ляемых, аки и самъ сый в тілі: а от Горы святыхъ небесныхъ, в ней же тя ныні Бог все-лы, подаждь нам Благословеніе” [3:239].

Окрім послідовності подій у тексті є образи-топоси, семантика яких скріплює його по вертикалі. Образ світла в епіграфі логічно продовжується образом світильника, що знаходиться серед семи свічників, які оточують подібного до Сина Людського. Цитата з Апокаліпсису дуже вдало передає близькість преподобного до Бога. Практично через усю проповідь проходить і образ града, з яким послідовно порівнюється святий Антоній. Бодай ці два уподібнення демонструють вміння Лазаря Барановича користуватися риторичними загальниками. Скажімо, образ світильника зустрічається і в житійному оповіданні з “Печерського Патерика” 1661 року: “благоволи явити світильника Церкви своєї и наставника Иночествующим” [10:4], і у “Службі святому Антонію”: “Яко пресвітлий світильникъ въ темні місті просіялъ еси” [13:192]. *Imitatio Christi* вбачає автор проповіді в молитовному усамітненні святого Антонія: “Подражаніе Христу, иже отпустилъ народы, възйде на гору помолитися. Преподобний Антоній, отпустилъ братію, вниде в гору Печерскую єдинъ помолитися” [3:238].

Отже, слова на Антонія Печерського у книзі Лазаря Барановича “Труби словес проповідних” покликані були не тільки поін-

формувати слухачів про духовні подвиги преподобного Антонія, але й провести ідею богообраності м. Києва.

Пізніше до подібної аргументації (мабуть, не без впливу єпископа Лазаря) вдасться Дмитрій Туптало, але вже щодо міста Чернігова. У “Руні орошенному” він викладе історію про прихід святого Антонія на Болдину гору, завдяки чому це місце стане особливо благодатним. У чуді 11 “Руна” Дмитрій Туптало говорить про позбавлення влади біса над “Василиємъ Болдовскимъ, жителемъ Черніговскимъ ...благодатію свѣщше на то місто излияною молитвами Дѣвы Богородицы и Преподобного Антонія” [16:53, зв.]. Зближення образів Богородиці і місцевого святого Антонія прирівнює їх розуміння людьми як опікунів території Чернігівщини. У чуді автор не забуває згадати і те, що святий Антоній прийшов до Чернігова внаслідок немилості київського князя Ізяслава і прихильного ставлення до нього князя чернігівського Святослава [16:53, зв.].

Отже, образ святого Антонія набуває в українських текстах етноконфесійного значення, що пов’язано з його роллю носія духовних чернечих традицій на осі “Афон – Київ – Чернігів”. У проповідях образ вибудовується на основі перехрещення наративної схеми житійного оповідання з “Патерика” і загальних місць, що алегорично розкривають духовний шлях печерського подвижника.

Література

1. Аверинцев С. Византийская риторика. Школьная норма литературного творчества в составе византийской культуры // Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М., 1996. – С. 244–318. **2.** Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. 1. **3.** Баранович Лазарь. Труби словес проповідних. – К., 1674. **4.** Возняк М. Історія української літератури. – Вид. 2-е.: У 2 кн. – Л., 1992. – Кн. 1. – С. 563–572. **5.** Галахов А. История русской словесности древней и новой. – 2-е изд., с перем. – СПб., 1880. – Т. 1. Отд. 1: Древнерусская словесность. **6.** Галатовський Іоанікій. Наука, альбо Спосіб зложення казанія // Українська література XVII століття. – К., 1987. – С. 108–133. **7.** Николси Р. Laudatio Petropolis и “Новый Иерусалим” (“Слово в похвалу Санкт-Петербурга” Гавриила Бужинского) // Риторическая традиция и русская литература. – СПб., 2003. – С. 73–88. **8.** Огоновський О. Історія літератури руської. – Л., 1887. – Ч. 1. **9.** Пархоменко В. Чи було тенденційним “Житіє Антонія Печерського”? // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 2003. – Вип. 53 – 54. – С. 617–621. **10.** Патерик,

или Отечник Печерський. – К., 1661. **11.** Пелешенко Ю. Єрусалим в українській церковно-політичній думці першої половини XVII століття // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 1998. – Вип. 21–22. – С. 77–84. **12.** Приселков Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII веков. – СПб., 1913. **13.** Служби преподобним Антонію і Феодосію Печерським // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 2003. – Вип. 53–54. – С. 187–240. **14.** Страдомский А. История просвещения и гражданского образования. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский // ЖМНП. – 1852. – Ч. LXXV, июль. – С. 1–104. **15.** Строев П. Библиологический словарь и черновые к нему материалы. – СПб., 1882. **16.** Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. 1: Лазарь Баранович. – Х., 1884. **17.** Туптало Дмитрій. Руно орошенное. – Чернігів, 1683. **18.** Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. – СПб., 1884. – Кн. 1, 2.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются художественные особенности образа Антония Печерского в проповедях Лазаря Барановича. Образ святого выстраивается на основе нарративной схемы жития из “Патерика Печерского” и топосов, которые аллегорически отображают духовный путь святого.

SUMMARY

The paper is devoted to studying the artistic peculiarities of the Saint Antoniyy Pecherskyyy image from Baranovych’s sermons . This image is constructed on the basis of narrative scheme from the “Pateryk Pecherskyyy” life story and the topics, that allegorically reveal the spirit way of the Saint.